

Іван Дзюба

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ І МАЙБУТНЄ КУЛЬТУРИ

Анотація. У статті йдеться про багатоаспектність процесу глобалізації та його суперечливий характер, про позитивні й негативні наслідки, особливо у сфері культури. Розглянуто й альтернативи, які народжуються в реальному культурному житті світу.

Ключові слова: глобалізація, культура, цивілізація, уніфікація, унікальність, мультикультурність, універсальність, альтернативи.

Аннотация. В статье рассмотрены многоаспектность процесса глобализации, его противоречивый характер, позитивные и негативные последствия, особенно в сфере культуры. Рассмотрены альтернативы, которые возникают в реальной культурной жизни мира.

Ключевые слова: глобализация, культура, цивилизация, унификация, уникальность, мультикультурность, универсальность, альтернативы.

Summary. This article describes the process of globalization, its complexity, controversial, positive and negative effects, especially in the sphere of culture. Considered an alternative that occur in a real cultural life of the world.

Key words: globalization, culture, civilisation, unification, uniqueness, multiculturalism, universality, alternatives.

Починаючи від останніх десятиліть ХХ ст., народи планети та їхні культури зазнають впливу потужного світового процесу, який дістав назву глобалізації (термін цей уперше вжив 1985 року американський соціолог Р. Робертсон). Масштаби і багатоаспектність цього процесу засвідчують, що людство вступило в нову добу свого розвитку, який матиме характер планетарних змін. Глобалізація (політична, фінансова, господарська, технологічна, наукова, інформаційна, культурна тощо) опиняється в центрі уваги не лише політиків та економістів, а й філософів, соціологів, культурологів, письменників, журналістів, репрезентантів різних громадських рухів. Наслідки і перспективи її дістають неоднозначну інтерпретацію, що відповідає докорінній суперечливості й непередбачуваності самого цього епохального явища.

Чи можна глобалізацію – як наслідок динамізації світового життя, як процес усесвітнення різних форм діяльності сучасного людства

та зміну соціальної реальності в більшості країн – вважати коли не здійсненням споконвічної мрії про об'єднання різних гілок роду людського в одну велику сім'ю, то, принаймні, вираженням об'єктивної потреби все-світньо-історичного розвитку? Чи це – лиш ідеалізована її ідеологами та пропагандистами версія жорстокої боротьби за природні та інші ресурси, транслювання на всі народи світу самодостатньої конкурентної гри великих капіталістичних гравців? І чи не має рації японський мислитель Дайсаку Ікеда, кажучи: "...Нинішній процес глобалізації відбувається переважно й насамперед у тих сферах, де сильна сторона отримує матеріальну вигоду, а в підсумку лише збільшує симптоми й хвороби сучасності – "відсутність інших" або не-потрібність милосердних взаємостосунків"¹. А раніше і ще виразніше писала Ханна Арендт у "Джерелах тоталітаризму": "Сучасним історикам, котрі, спостерігаючи, як купка капіталістів нишпорить земною кулею в хижацькому пошуку нових інвестиційних можливостей, граючи при цьому на прагненні до прибутку найзаможніших і на азартних інстинктах найнищіших, кортить вдягнути імперіалізм у шати давньої величі Риму й Александра Македонського, величі, яка зробила б усі подальші події терпимішими з погляду людяності"². До речі, одним із джерел тоталітаризму вона вважала денаціоналізацію.

Тут, мабуть, час нагадати, що хоча наші близькі та далекі предки і не знали слова "глобалізація", однак глобалізаційні потягнення були їм знайомі. В різні часи, різними засобами та з різним успіхом нас глобалізували: єгипетські фараони; всілякі "сини Сонця"; Дарій; той-таки Александр Македонський; Юлій Цезар; Чингісхан і Тамерлан; арабські експансіоністи; християнські місіонери; комуністичні пасіонарії; гітлерівські нацисти з їхнім "новим порядком"; маоїсти і чучхеїсти... Скажуть, що все це зовсім різні явища.

Безумовно! Але звернімо увагу й на спільне в них. По-перше, спільною була мета: приведення людства до єдиного знаменника, або, як тепер кажуть, до єдиних правил гри. Цим спільним знаменником могла бути віра, могла бути ідея, могла бути особиста або кланова влада. По-друге, утвердження свого як найкращого або нібито загальнолюдського. По-третє, насильницький, примусовий характер процесу, що означувався як “історична неминучість”, “воля історії” (в сакральні часи – “воля Бога”, чийогось бога), – а це і є вища міра примусовості, коли спротив оголошується не тільки безглуздим, й аморальним, майже злочинним.

Інакше кажучи: історія знає багато спроб великомасштабної експансії держав (володарів), релігій, ідей, культур, – спроб, що теж були глобальними проектами на міру тодішніх можливостей суб’єктів експансії та умов життя людства. Ці проекти мали свою мотивацію й у більшості випадків спершу були агресивно заманіфестовані, а вже потім їх намагалися реалізувати. Намір і “теорія” (принаймні у формі погроз сусідам) ішли попереду дії та практики. Суб’єктивні поривання перевищували об’єктивні можливості.

Ситуація починає змінюватися в добу капіталізму, коли промислова й фінансова діяльність буржуазії природним чином виходить за національні межі, набуває інтернаціонального характеру. Власне, тоді й стали укладатися об’єктивні умови для нинішньої глобалізації, яка увінчала науково-технологічний прогрес та бурхливий розвиток інформаційних технологій у ХХ ст., небувале збільшення обмінів продукцією та міграції трудових ресурсів. Рушієм глобалізації стали транснаціональні мегакорпорації, світовий нафтобізнес, міжнародний фінансовий капітал, міжконтинентальні інформаційні структури, нові інструменти комунікацій, а рупорами – певні політичні сили, урядові й неурядові інституції, заангажовані ідеологи, теоретики. Можна сказати, що тут практика йде попереду теорії, а теорія їй лише підіграє – чи, в кращому разі, намагається її осмислити, – на відміну від більшості попередніх, так чи інакше політично й ідеологічно інспірованих глобалізаторських

зазіхань. Однак значна міра стихійності й високий ступінь об’єктивної зумовленості нинішньої “есхатологічної” глобалізації не виключають наявності структурних центрів глобалізаційної дії як її суб’єктів та цілеспрямованої ролі потужних суб’єктивних імпульсів (великодержавних і корпоративних інтересів). Тобто, з одного боку, маємо незаперечну тенденцію всесвітньо-історичного розвитку на досі небаченій високій стадії, а з іншого – конкретну і наполегливо проваджувану геостратегічну політику, зумовлену, зокрема, і гіпертрофією споживацьких потреб “золотого мільярду”, для задоволення яких слід мобілізувати енергетичні, сировинні, природні, екологічні та інші резерви всієї планети, не кажучи про дешеву робочу силу, наче спеціально даровану для ефективної експлуатації. Фактично глобалізація хоч і оперує гаслами економічної ефективності, насправді формує витратну цивілізацію, цивілізацію необмеженого споживання, що погубельно загрожує майбутності людства.

Якою ж є культурна складова цього процесу? В минулому культурна експансія або супроводжувала експансію мілітарну, економічну, ідеологічну, або передувала їй, підготовляла її. Нерідко саме культурний потенціал експансії виявлявся найбільш тривким і надавав їй характеру глобалізаційного процесу, маскуючи собою інші чинники і виступаючи в історії як відносно позитивний “сухий залишок” драматичних змін у житті народів. Так, завоювання Александром Македонським Передньої Азії, а потім і Середньої Азії, хоч і не було надто благодатним для високорозвинених, блискучих культур народів-aborигенів, але зрештою обернулося життєздатним симбіозом, відомим під назвою елліністичної культури. Інший варіант відносного культурного об’єднання (чи культурного співіснування) бачимо на прикладі історії Римської імперії: на опанованому нею геополітичному просторі ті народи і ті культури, яким пощастило вціліти, мали деякі можливості розширити свої контакти й обміни продуктами господарської та інтелектуальної діяльності. Арабські завоювання раннього Середньовіччя принесли в християнську Європу високі досягнення

східної науки, філософії, архітектури, літератури. Все назване вище залишилося в історії людства прикладами плідних культурних контактів, оскільки неминучі величезні людські й культурні втрати цих світових пертурбацій просто випали з пам'яті наступних поколінь.

Різні форми християнського експансіонізму, починаючи з хрестових походів і включаючи місіонерство, пов'язане з конкістадорством, мали переважно уніфікаторський характер (мотивований універсальністю ідей християнства, духом свободи й гуманізму) і супроводжувалися цілковитим винищенням багатьох самобутніх культур, – і це був один із найдраматичніших актів величезного духовного спустошення, якого періодично зазнає людство. В цьому контексті Великі географічні відкриття XV–XVI століть мали досить амбівалентні наслідки: унаочнивши планетарність побутування людства, давши потужний імпульс європейській енергії світоосвоєння і європейській світопояснювальній думці, вони, однак, більше підживлювали європоцентристську гординю, ніж сприяли уявленню про багатоманітність способів життя народів та виробленню поваги до їхньої самобутності, – це останнє прийде з великим запізненням і в багатьох випадках уже тоді, коли відповідні феномени переходили в сумний архів історії.

У добу капіталізму значно розширюються культурні контакти народів. У колі європейських інтелектуалів та мистців посилюється інтерес до “екзотичних” культур і народжуються ідеї творення світової культури. Під цим розуміли, власне, подолання локальності й набуття національною культурою загальнолюдського змісту і значення. Так, Шиллер і Гете закликали творити не національну літературу, а світову; вони й творили цю світову літературу, але вона була німецькою національною. В цьому сенсі всі великі твори літератур різних часів і народів провіщали світову літературу.

Наймасштабніший і найпродуманіший проєкт інтернаціоналізації культури, формування культури світової запропонував комуністичний рух. Це мала бути важлива складова майбутнього ідеального світового суспільства. Після перемоги комунізму в світовому масштабі мало відбуватися *поступове зближення*

народів, стирання національних відмінностей і формування уявного єдиного людства. В цьому процесі народи засвоюють “кращі”, “прогресивні” надбання один одного, відкидаючи “гірші” й “реакційні” елементи історичної спадщини. В теорії це виглядало вельми гуманістично, оскільки комунізм вустами своїх вождів та ідеологів оголошував себе дбайливим спадкоємцем усіх цінних здобутків культури людства. Однак і в теорії дещо виглядало підозрілим або й небезпечним: проблематичність критеріїв добору “кращого” і “прогресивного” та відбраковування “гіршого” і “реакційного”; очевидна догматичність і провіденціальність проєкту. На практиці ж реальний комуністичний (чи псевдокомуністичний) режим у СРСР, після нетривалого періоду підтримки національних культур, кардинально змінив орієнтацію і лише використовував інтернаціоналістську риторику для прикриття політики гегемонізму, уніфікації та русифікації. Аналогічним чином і комуністичний Китай, показово демонструючи піклування про культури національних меншин, а в певні періоди й атакуючи російський імперіалізм (“червоних царів”), насправді утверджував великоханський шовінізм.

І все-таки комуністичні режими не відмовлялися остаточно від гуманістичної риторики, мусили оглядатися на власні теоретичні догми, і це давало можливість діячам національних культур обстоювати деякі важливі й для них позиції. На міжнародній же арені комуністичні держави, насамперед СРСР, у намаганнях розширити сферу свого впливу підтримували різні форми національно-визвольних рухів і високий статус національних культур.

Нинішня глобалізація змушує рахуватися із собою як безумовний факт (“метафакт”) історії, однак її імперативність не знімає проблем, сумнівів і тривог. Успіхи її безперечні, але так само безперечні і втрати, які вона зумовлює, до того ж у будь-якій сфері життєдіяльності людства. В економіці й виробництві поглиблюється поділ на країни з передовими технологіями та країни, в яких концентрується екологічно шкідливе виробництво або яким судилося залишатися сировинними додатка-

ми перших; цілі народи таким чином витісняються на узбіччя цивілізації. Відповідно збільшується майнове розмежування, різниця в матеріальній забезпеченості людей, рівні та якості життя взагалі – і не тільки за континентами та регіонами, а й у середині різних суспільств. Суспільно-політична сфера характеризується концентрацією владної енергії та концептуальних рішень у світових центрах і відповідно обмеженням можливостей світової периферії, дедалі більшим відчуженням людини від життя суспільства, пригніченням локальних ініціатив і традиційних форм суспільного життя, – аж до силового, збройного нав'язування євроатлантичної моделі демократії як нібито універсальної для всіх народів.

Хоч глобалізація високо підносить прапор свободи, але реально сфера свободи людини звужується, як шагренева шкіра, під дією не завжди помітних, але потужних маніпуляторів – економічних, політичних, мас-культурних, мас-медіальних та інших. Яке місце залишиться для особистості під пресингом глобальних чинників, на що вона спиратиметься, який корінь матиме? Чи не перетвориться вона просто на статистичну одиницю, позбавлену можливості бути суб'єктом, творцем – у культурі, в господарстві, в інтелектуальній сфері? Інформативний бум, усепроникність сучасних засобів масової інформації створюють для людини ілюзію всюдиприсутності і ввергають її у прірву відомостей про життя світу, але водночас формують віртуальне (і досить застмічене) середовище існування, вириваючи її з конкретного локального буття, оскільки потік інформації генерується в усе тих же світових центрах, монополістичними інформаційними монстрами, і “змазує” картину життя народів, що опинилися серед інформаційних аутсайдерів, тим самим збіднюючи знання людства про самого себе і деформуючи свідомість суспільств і особистостей, поглиблюючи кризу розуміння.

А що вже говорити про екологію... Принциповим глобалізаторам не до того, щоб дбати про збереження традиційних природних умов життя глобалізовуваних ними народів, надто ж “екзотичних”, і навіть уже повсюдно усвідомлена реальна загроза планетарної

екологічної катастрофи не знаходить адекватної відповіді світового співтовариства, яке здебільшого обмежується риторикою. Проблематичною стає безпека людини, людських груп та, зрештою, всього людства і з іншого погляду – у зв'язку з “глобалізацією” тероризму, який по-своєму використовує сучасні технології та можливості транстериторіальності. Під загрозою опиняється і психічне здоров'я людини – через незмірно підвищений тиск вимог технологізованого і глобалізованого світу.

Але, може, найбільш кричущими суперечностями позначаються процеси глобалізації у величезній і тонкій сфері світової культури. Тут вони мають переважно стихійний, здебільшого неусвідомлений і непрогнозований характер. (До речі, культурний аспект глобалізації з великим запізненням став привертати до себе увагу її апологетів, теоретиків і критиків, – тоді як, скажімо, у фундаментальній праці Джозефа Стігліца “Глобалізація та її тягар” лише одну сторінку з 250 присвячено цій темі!). У сучасному світі можливості культурного обміну небачено збільшуються, але реально культурні впливи, як і інформаційні, є однобічно спрямованими, а їхній пресинговий характер суперечить самій природі здорових культурних взаємин: адже культури органічно і плідно засвоюють лише те, чого внутрішньо потребують і до чого підготовлені своїм попереднім розвитком та потенціалами. Форма плідної культурної взаємодії – діалог. Інакше ж, за умов масованої експансії, форсованого тиску, суспільства засвоюють не культурний продукт, а його ерзац; примітивніше, а не досконаліше, низьке, а не високе. Це й бачимо нині: в усі закутки світу проникають не кращі зразки т. зв. “масової культури” і не кращі стандарти т. зв. “американського способу життя”. Культурну багатоманітність людства поставлено під загрозу, а багатоманітність – це спосіб буття культури. І цілком слушно автори колективної праці українських учених “Людина і культура в умовах глобалізації” (К., 2003) наголошують: питання про національну культуру постає нині не лише як питання національної, а й “загальнопланетарної безпеки” (с. 9).

Апокаліптичного характеру набирає ви-

мирання мов малочисельних народів, на черзі – мови їхніх чисельніших сусідів, а там – і зведення мовної картини людства до однієї-двох розмитих барв, що було б катастрофічним духовним зубожінням. З усвідомлення цього зродилася Європейська хартія захисту загрожених мов, але поки що вона не стала регламентом поведінки для мовних гегемонів, а в Україні, як ми бачимо, політичні демагоги прямо спотворили її зміст.

Слід, мабуть, сказати й про те, що й на елітарних рівнях культури також спостерігаються деякі тривожні тенденції. Ще в 60-х і 70-х роках минулого століття в США та Західній Європі дістала розповсюдження теорія т. зв. “суперінтернаціоналізму”. Її автори Х’юїс і Страус стверджували, що в добу науково-технічної революції, коли швидкість стерла відстані, національні культури перешкоджають світовому розвитку, виробленню єдиних естетичних та інтелектуальних критеріїв, створенню сигналів, які були б доступні людям усіх націй та замінили національні мови. В цілісному своєму вигляді теорія “суперінтернаціоналізму” не знайшла великої підтримки, однак вона кореспондує із свідомо чи несвідомо зневажливим поглядом багатьох технократичних кіл на “хаос” національних мов і культур.

У безпосереднішому стосунку до процесів глобалізації стало виникнення гучного руху “Нью Ейдж”, який проголосив радикальну перебудову культури, пропонуючи поєднання авангардизму західної науки, східного езотеризму, психофізичного тренінгу, неопоганства та інших феноменів з архіву культур світу та їхніх проривних новацій. Творцями цієї нової культури, а власне, й нового світогляду, мали стати вихідці з постколоніальних країн Сходу й Півдня, що вросли в метрополію – Англію. Сказати, що вони створили глобальну ідеологію майбутнього, було б великим перебільшенням, але новий струмінь в англійську літературу вони внесли. Як і творці “світової художньої літератури” – Салман Рушді, Кадзуо Ісігуро та інші транскультурні письменники переважно африканського або азійського походження, багато з яких, за словами Піко Айера, звертаються до своїх діаспор, до “без-

притульного, еkleктичного, перемішаного” читацького загалу і чий “романи, що беруть початок у традиції “багатобатьківщинства”, сконцентровані на проблемі ідентичності й їх центральною темою стає скрутне становище тих, хто розривається між батьківщинами й рідними мовами...”. Про роман Майкла Ондаатжі, індуса з Шрі Ланки, дослідник каже, що він “цілковито присвячений расі постнаціональних душ, міжнародних позашлюбних дітей, що народжені в якомусь певному місці, а мешкають деінде. Чис життя складається з боротьби за те, щоб повернутися на батьківщину або, навпаки, втекти з неї”³. Як бачимо, навіть принципова транскультурність не рятує від проблеми ідентичності, бо ж зрозуміло, що ота безбатьківщинність чи оте багатобатьківщинство мучать автора не менше, ніж його героїв. Є й ще один аспект цієї проблеми, про який раніше сказав південноафриканський письменник Андре Брінк: “Якщо для опору необхідно привласнити мову ворога, я скористаюся нею й зроблю своєю”. Але для транскультурних письменників ідеться вже не про опір, а про інфільтрацію, завоювання, привласнення колишньої метрополії.

Майбутнє покаже, чи справді ці “міжнародні”, транскультурні письменники стануть законодавцями літератури ХХІ ст. (до речі, одним із центрів цього літературного руху стало й канадське Торонто), чи це лише один із викликів, на які культури людства відповідали і ще відповідатимуть. Добре чи погано, але ми вже пережили багато і пророцтв, і категоричних вердиктів, починаючи від “смерті Бога” до “кінця історії”, не кажучи вже про те, що поезію вже двічі оголошували морально неможливою: перший раз після Хіросіми, другий – після Чорнобиля, а в культурології й літературознавстві мало не кожні десять років з’являються методології, що перекреслюють усі інші й оголошують себе остаточними... Структури культури, за всієї динаміки імпульсів, насправді більш сталі, ніж може здатися з погляду завжди суєтної сучасності.

Досі універсальні художні цінності творилися в межах національних культур і літератур, здатних – кожна – дати своє неповторне й збагачувальне бачення спільного світу

людства. Досі багатоманітність культур є джерелом творчих здатностей людства і підставою його самоповаги. Як буде далі – залежатиме від меж і способів розгортання процесів глобалізації, від її наслідків, від її можливої адаптації до багатокультурної реальності чи, навпаки, адаптації цієї багатокультурної реальності до глобалізації.

Нинішня світова фінансово-економічна криза поставила під сумнів усю дотеперішню модель глобалізації. “Романтичний” період її минув, і вона стоїть перед проблемами, які породила сама: “ефект доміно” при падінні однієї з ланок світових взаємозалежностей; глобалізація злочинності, епідемій, корупції; примітивізація духовного життя внаслідок поп-культурних агресій тощо.

Людство не може не шукати інших варіантів розвитку. Один із напрямів цих пошуків – антиглобалістський рух, який зростає в усьому світі, скликаючи під свої гасла найрізноманітніші соціальні, релігійні, інтелектуальні сили. І хоч би як до нього ставитися, треба визнати, що він змушує глобалістів передбачати певні гуманістичні корекції. Набуває популярності ідея доповнення глобалізації – глокалізацією, що передбачає не тільки збереження, а й піднесення регіональних господарських, суспільно-звичайних, культурних потенціалів. Це дало б можливість, не протидіючи позитивним тенденціям глобалізації, зменшити її уніфікаторську дію та повніше розкрити творчий потенціал усіх людських спільнот. Адже етнічна багатоманітність людства, з багатоманітністю культур, багатоманітністю мов – найбільший здобуток людської історії, і втрата його – незворотне збіднення й примітивізація життя людства, загроза його майбутньому.

Методи фізичного винищення народів залишилися в минулому. Але є інший, сучасніший і ефективніший метод винародовлення: поставити під сумнів цінності якогось народу, оголосити їх безперспективними, дискредитувати опорні пункти його самоусвідомлення, маргіналізувати його буття. Така перспектива хвилює багатьох, при чому не лише представників загрожених народів. Польський філософ Януш Кучинський як альтернативу глобалізації пропонує універсалізм у душі загальноєв-

ропейської гуманістичної традиції. Ще раніше американський філософ В. Джеймс висунув ідею “плюралістичного універсаму”. Згадуваний уже Дайсаку Ікеда бачить вихід у створенні глобальної етики, що поєднала б цінності всіх народів. Відроджується інтерес до ідей Миколи Реріха, який немовби передбачив наші проблеми ще в перших десятиліттях минулого віку. Процесам глобалізації протистоять тенденції до унікалізації, як і пов’язана з ними практика мультикультуралізму, що набула поширення в Канаді з кінця ХХ ст. До речі, апологети глобалізації нерідко шукають мотивацію в деконструкції культури, однак треба сказати, що сам першоавтор теорії деконструкції Жак Дерріда наголошував, що “деконструктивна теорія аналізу” не пропонує “нового типу культури”, а лише дає “підхід до нового культурного синтезу”. І далі: “Скоріше вона передбачає вихід за межі однієї культури, відкриваючи можливості багатьох культур. Деконструкція – це спілкування між культурами; саме факт функціонування культур має відношення до деконструкції”⁴. Як бачимо, це далеко все-таки від редукції національних культур чи якихось перспектив їх скасування і взагалі не є чимось таким, чого культури не знали раніше.

І нарешті постає таке парадоксальне запитання: чи є глобалізація справді **глобальним** процесом? Коли подивитися на карту планети, побачимо, що величезний регіон мусульманського життя – від Магриба до Індонезії – не приймає її цінностей і дедалі жорсткіше їй протистоїть. Величезний африканський континент і Латинська Америка мають хіба що страждальне відношення до неї. Гігантський Китай неквапливо виношує свій варіант глобалізації. Все це, разом із антиглобалістським рухом, істотно коригує перспективи глобалізації – аж ніяк не глобального, а євроатлантичного проекту, нав’язуваного решті людства. Але решта людства має свою – вбивчу! – відповідь євроатлантистам. Ця відповідь: велике, найбільше в історії переселення народів, що за своїми масштабами й темпами набагато перевищує ті переселення, які відбувалися в перші століття нашої ери. Сьогодні ми бачимо лише перші його наслідки. Отже: хто кого зглобалі-

зує? Європа – афро-азійський світ чи афро-азійський світ – Європу? США – Мексику чи Мексика – США і т.д. А ще ж історія має в своєму резерві країну вічності й країну майбутнього – Китай, Піднебесну Імперію...

Колись дуже давно Фрідріх Енгельс у своєму “Людвігу Феєрбаху” висловив глибоку істину: в історичному процесі стикаються наміри багатьох діячів, але результат завжди виходить той, якого ніхто не чекав і ніхто не хотів. Через кілька десятиліть таку ж думку, але вже як власне осягнення, подав Ерїх Фром. А ще пізніше докинув своє і Ролан Барт: “В історії перемога одного противника над іншим ніколи не буває остаточною; хід історії приводить до цілковито непередбачених результатів, до негаданих синтезів”⁵.

Отже, чекати, що скаже нам історія – з далекого майбутнього? А може, не чекаючи далеких результатів великої гри великих гравців, на міру історії так само сліпих, як і всі інші, –

все-таки працювати на своєму полі, культивуючи його для себе і для нащадків, у спілці з сусідами, з поглядом на весь світ? Долаючи наслідки запізнілості свого “націєтворення”, навчаючись на чужому досвіді, але усвідомлюючи загрози культурних і псевдокультурних агресій і мобілізуючи резерви власної творчої енергії?

Не маргінальна культура, а універсальна – ось наша надія. Але універсальність – не в абстракції, а в конкретному, в широкому діапазоні національно самобутніх форм вираження, що збагачують багатоманітність людства. На цьому і може базуватися наш оптимізм, хоча б і поміркований.

¹ Див.: “Всесвіт”, 2004, № 9–10, с. 16.

² Ханна Арент. Джерела тоталітаризму. – К., 2002. – С. 175.

³ Піко Аер. Письмова відповідь імперії // “Всесвіт”, 1995. – № 5–6, с. 142–143.

⁴ Жак Деррида. Московские лекции. – Свердловск, 1991. – С. 26.

⁵ Ролан Барт. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. – М., 1989. – С. 128.